
Historia

TUREW

dawn. Turwia

Miejscowość wymieniana w źródłach od końca XIV w., kiedy to należała do Tomisława Leszczyca. Wdowa po nim wyszła powtórnie za mąż za Mikołaja Bryła z Rogaczewa zwanego od 1444 r. Bryłem Turewskim. Ok. 1448 r. Turew przeszła w ręce Jana i Tomisława, synów Mikołaja Słupskiego, a po Janie dziedziczyli jego synowie Jan i Stanisław. Jan za część Słupi ustąpił z Turwi, która cała znalazła się w rękach Stanisława. Po nim dziedziczyli jego synowie Jan i Maciej, z których Maciej przejął majątek. Po nim w 1546 r. dobra przeszły w ręce jego syna Jerzego Turewskiego, który zmarł bezdzietnie po 1591 r. Jego spadkobiercy sprzedali w 1608 r. Turew i Wronowo za 23.200 złotych polskich opiekunom Jana Rąbińskiego. Po Janie Rąbińskim dziedziczyła jego córka Zofia, po której Turew oraz Wronowo, część Żabna, Urbanowo, Piersko, Komorowo i Długie Stare i Nowe otrzymał jeden z jej synów Balcer Strzelecki. Po nim majątność przeszła w ręce jego córki Barbary Daćbogowej Baranowskiej, która następnie majątek po ojcu przekazała swojemu ojczymowi Piotrowi Górskiemu z Miłostawia. W 2 poł. XVII w. Turew należała do Hieronima Pogorzelskiego, Wacława Zaleskiego i Konstantego Opalińskiego. W 1684 r. syn Konstantego, Jan Opaliński oddał swoją część majątku, w tym Turew, swemu wujowi Wacławowi Zaleskiemu. Jego z kolei syn Aleksander sprzedał w 1698 r. majątność wraz z Wronowem i Żabnem Władysławowi Radomickiemu z Białcza. W roku 1730 Turew oraz Wronowo i Żabno za 190.000 zł polskich kupił podczaszy poznański, sędzia ziemski poznański, Ludwik Chłapowski (zm. 1748), żonaty najpierw z Anną Lipską, następnie z Julianną Zakrzewską. Po nim dziedziczył jego starszy syn Stanisław, kasztelan międzyrzecki, żonaty z Teresą Kwilecką. Po jego śmierci w 1780 r. Turew objął jego syn Józef, starosta kościański, który sprzedał Wyskoć, Żabno i Rogaczewo, a nabył Kurzę Górę, Bonikowo i Rąbiń. Po nim w 1821 r. dziedziczył jego syn Dezydery Chłapowski (1788-1879) ożeniony z Antoniną z Grudzińskich. Po śmierci żony w 1857 r. D. Chłapowski odsunął się nieco od gospodarstwa, przekazując majątek synowi Tadeuszowi w 1860 r. W 1879 r. Turew należała do jego małoletnich dzieci tj. Zygmunta, Antoniny, Marii i Heleny. W 1893 r. przeszła w ręce Zygmunta Chłapowskiego, absolwenta studiów rolniczych, przewodniczącego kółka rolniczego w pow. gostyńskim, a w 1919 r. w posiadanie Tekli Chłapowskiej z Mańkowskich. W roku 1928 r. właścicielem dóbr został Krzysztof Morawski.

Folwark w Turwi istniał co najmniej od końca XVI w. W 1599 r. w Turwi i Wronowie posiadano 2 konie jezdne, 19 krów dojnych, 65 sztuk bydła, 818 owiec i 23 sztuki nierogacizny. W roku 1748 znajdowało się tu 5 koni kareciany, 5 koni roboczych, 4 żrebacki, 20 krów, 29 jałówek, 1150 owiec i 99 sztuk trzody chlewnej. Na pocz. XIX w. gospodarstwo było dość mocno zadłużone, dopiero za czasów D. Chłapowskiego stało się jednym z wiodących i najnowocześniejszych gospodarstw w Wielkopolsce. D. Chłapowski po powrocie z wojen napoleońskich i po upadku Napoleona udał się do Anglii i Szkocji, skąd przywiózł nowe metody uprawy roli. Cały czas D. Chłapowski angażował się w działalność polityczną. Zastosował on w swoich majątkach całkowicie nowe metody gospodarki folwarcznej, polegające przede wszystkim na wprowadzeniu płodozmianu w miejsce trójpolówki, głębszej orki pługami szkockimi, siewie roślin motylkowych. Sprowadził z Anglii odmianę krów Schwyzer oraz Szwajcara potrafiącego wyrabiać nabiał. Dzięki temu rozpoczął produkcję masła. D. Chłapowski rozwinął również hodowlę owiec, posiadał całe stado rasy Rambouillet o grubej wełnie, które kupił we Francji. Turew była majątkiem mocno uprzemysłowionym. Była tu m. in. jedna z pierwszych w Wielkopolsce cukrowni, którą D. Chłapowski z powodu wysokich podatków zmuszony był zamknąć po 1860 r. Prócz tego znajdowała się tu gorzelnia, olejarnia, browar. D. Chłapowski zastosował w Turwi pierwsze w Wielkopolsce dreny, które wykonane były z chrustu i kamieni. Sam też był autorem traktatu o rolnictwie. Folwark Turew była największy w majątności. Tutaj znajdowały się domy administracji i warsztaty, a kolejka polna dochodziła do prawie wszystkich pól majątku.

W 1881 r. powierzchnia dóbr rycerskich Turew wraz z folwarkiem Wronowo wynosiła 1342,4 ha, z czego 962,8 ha liczyły pola, 77,7 ha łąki, 6,4 ha pastwiska, 214,7 ha lasy, 76 ha nieużytki, drogi, podwórza, 4,71 ha wody. Już wówczas działała tu gorzelnia parowa, zaś gospodarstwo specjalizowało się w hodowli bydła rasy Schwyzer oraz owiec Negretti. W 1896 r. powierzchnia pól majątku zmniejszyła się do 843 ha. W 1913 r. na terenie Turwi i Wronowa prowadzono hodowlę 95 koni, 257 krów, 282 sztuk trzody chlewnej i 1098 owiec. Prócz gorzelnii działała tu fabryka prasowanych drożdży, cegielnia i maszyna do czyszczenia lnu. W okresie międzywojennym znajdowała się tu zarejestrowana hodowla konia szlachetnego półkrwi., a przed wojną hodowano ok 2800 owiec.

ZAŁOŻENIE PAŁACOWE położone jest w pn.-zach. części wsi po obu stronach drogi z Rąbinia do Czempinia. Składa się z części rezydencjonalnej i folwarcznej. Przyuszczalnie pierwotnie całe założenie położone było po pd. stronie drogi tj. zarówno dwór, jak i podwórze folwarczne. Prawdopodobnie ok. 1830 r. powstało drugie podwórze po pn. stronie drogi. Szkicowa mapa zespołu z 1861 r. pokazuje wygląd całego założenia. Po pn.-wsch. stronie rezydencji znajdował się browar, a po pn.-zach. prostokątne podwórze folwarczne z dwoma budynkami w pierzei pn., i po jednym z pd. i wsch. Prócz tego kilka niewielkich obiektów usytuowanych było niedaleko dworu po jego zach. stronie. Kolonia mieszkalna pracowników rozciągała się wzdłuż drogi do Rąbinia. W końcu XIX w. pozostały jeszcze tylko obiekty po pn.-wsch. stronie rezydencji, natomiast miejsce dawnego podwórza po pn.-zach. stronie zajęł park.

ZESPÓŁ REZYDENCJONALNY zajmuje pd. część założenia i składa się z pałacu z kaplicą, oficyny i parku, na którego terenie znajduje się również dom odźwiernego(?). Dwór drewniany w Turwi wzmiankowany już w 1712.

PAŁAC w Turwi rozpoczął wznosić w latach 40. XVIII w. Ludwik Chłapowski na wzór pałacu w Czempiniu-Borówku. Jego syn Stanisław ok. 1760-1770 r. prawdopodobnie wykończył lub też przebudował górną część rezydencji, zmieniając też formę dachu oraz ozdabiając ok. 1780 r. salon na piętrze sztukateriami według projektu Ignacego Graffa. Po 1780 r. miała miejsce przebudowa pałacu, podczas której dodano od frontu loggię opartą na palladiańskim motywie serliany. Kolejna przebudowa, tym razem w duchu neogotyckim, nastąpiła z inicjatywy gen. Dezyderego Chłapowskiego w latach 1820-1830. Wówczas dostawiono wieżyczkę z krenelażem do ryzalitu wsch., wykonano ostrołukowe maswerkowe ramy okien, podparto mury skarpami. Ściany loggi ozdobiono wówczas pilastrami. Wprowadzono również nowy podział wnętrza parteru, przystosowując go na pokój dla weteranów wojen napoleońskich. Zlikwidowano barokowe reprezentacyjne schody, a schody na piętro przeniesiono do loggi. Zmieniono wówczas również część wystroju elewacji (m. in. szczyty) oraz dach. Znajdujący się na ryzalicie frontowym herb rodziny Chłapowskich zmieniono na zegar. W latach 1846-47 do pałacu dobudowano neogotycką kaplicę. W roku 1868 sztukatorzy z Berlina wykonali na nowo część dekoracji sztukatorskiej sufitu w salonie. W 1880 r. miał miejsce pożar pałacu, który jednak nie wyrządził zbyt wielu szkód. Kolejna przebudowa i remont rezydencji nastąpił dopiero

w latach 1908-1909 z inicjatywy Zygmunta Chłapowskiego, przed jego ślubem z Teklą z Mańkowskich. Prace prowadził architekt Stanisław Borecki z Poznania. Wówczas wprowadzono nową reprezentacyjną klatkę schodową, przebudowano elewację, likwidując neogotyckie obramienia okien i przywracając im prostokątny wykrój, przebudowano loggię, założono centralne ogrzewanie i urządzono łazienki. W roku 1916 doprowadzono do pałacu elektryczność. Następny niewielki remont miał miejsce w 1938 r., a prace nadzorował inż. Franciszek Morawski. Pałac w całości murowany z cegły, niepodpiwniczony, dwukondygnacyjny, z mieszkalnym poddaszem, o głównej bryle nakrytej dachem czterospadowym mansardowym z dominującym kopułowym, czterospadowym dachem nad nieco wyższą częścią środkową. Budynek na rzucie prostokąta z ryzalitami pośrodku elewacji frontowej i ogrodowej oraz ryzalitami skrajnymi od strony fasady, przed wsch. ryzalitem wieża neogotycka. Od strony wschodniej dostawiona do pałacu kaplica. Na parterze pałacu trzytraktowy układ pomieszczeń ze sklepionym kolebkowo korytarzem pośrodku. Tutaj mieściły się pokoje służby, kuchnie, spiżarnia, szwalnia. Piętro dwutraktowe z pokojami reprezentacyjnymi. W pierwszym trakcie klatka schodowa i hol, w drugim od strony ogrodu duży prostokątny salon. Po jego zachodniej stronie umieszczona została biblioteka, a po wschodniej gabinet i dawna sypialnia oraz przejście do kaplicy. W partii niskiego drugiego piętra znajdowały się pokoje gościnne. Zachowana częściowo dawna dekoracja sztukatorska, najbogatsza w salonie na piętrze, gdzie na ścianach stiuki, wykonane prawdopodobnie według proj. Ignacego Graffa, w formie festonów z bukietami kwiatów, z których kokard zwisają wstęgi z emblematami muzycznymi. Dekoracja sufitu oraz gzymsu wieńczącego z 1868 r. wykonana przez sztukatorów z Berlina. Zachowana także neogotycka sztukateria w bibliotece, późnoklasycyistyczna w gabinecie. Elewacje pałacu tynkowane, podzielone gzymsem kordonowym nad parterem kordonowym nad parterem, wieńczącym nad piętrem. Otwory okienne zamknięte odcinkowo, prosto, półkoliście lub też ostrołukowo w wieży. Niektóre okna w obramieniach z uszakami i kluczami. Trzyosiowy ryzalit pośrodku elewacji frontowej, poprzedzony wysuniętym piętrowym gankiem, zwieńczony frontonem z kartuszem herbowym w obramieniu rokokowo-klasycyistycznym. Przed wsch. ryzalitem przybudówka w formie neogotyckiej niewysokiej wieży, pierwotnie nie otynkowanej, z ostrołukowymi otworami, zakończonej krenelażem. Ryzalit pośrodku elewacji ogrodowej południowej poprzedzony balkonem wspartym na filarach i kolumnach, zwieńczony neobarokowym szczytem.

KAPLICA PAŁACOWA PW. NP MARIII NIEPOKALANEJ wzniesiona w latach 1846 - 1847 według pomysłu córki generała D. Chłapowskiego Zofii. Kaplica połączona była z pałacem przejściem na chórek w kształcie zabudowanego mostku. W 1874 r. przebudowano kaplicę, kiedy to obniżono jej sklepienie, nad nią utworzono strych. Budynek w stylu neogotyckim, murowany z cegły, nakryty dachem dwuspadowym pokrytym dachówką. Kaplica na rzucie prostokąta, trzyprzęsłowa, o salowym wnętrzu nakrytym sklepieniem kolebkowym. Elewacje ceglane z ostrołukowymi otworami okiennymi, opięte dwuoskokowymi szkarpami. Szczyty schodkowe podzielone wąskimi lizenami i gzymsami.

OFICYNA wzniesiona w obecnej postaci ok. 1914-1916 r., z częściowym wykorzystaniem murów starszego budynku, pochodzącego prawdopodobnie z 1 poł. XIX w. (dawnej gorzelni?). W okresie międzywojennym w budynku znajdowała się ochronka, mieszkanie szofera i mieszkanie kasjera. Jest to budynek murowany z cegły, parterowy, z mieszkalnym poddaszem, nakryty dachem mansardowym pokrytym dachówką ceramiczną karpiówką. Starsza jest część pd. oficyny, gdzie zachowany dwutraktowy układ pomieszczeń, z których pomieszczenia w drugim trakcie nakryte sklepieniem odcinkowym na gurtach. Późniejsza część pn. budynku z głównym wejściem i sienią w pierwszym trakcie. Elewacje budynku tynkowane z zachowanym detalem z postaci narożnych płaskich boni i obramień okiennych. W połaci dachowej jedno- i dwuosiowe wystawki. Mniejsze jednoosiowe zakończone odcinkowymi frontami i ujęte po bokach w woluty, większe dwuosiowe zamknięte trójkątnymi szczytami. Wejście do budynku w formie prostej archiwolty zamkniętej odcinkowo, z umieszczoną pośrodku ostrołukowo zamkniętą płyciną ze stiukową płaskorzeźbą z wyobrażeniem Matki Boskiej z Jezusem i św. Janem Chrzcicielem z girlandą kwiatową w łuku.

PARK o pow. ok. 22 ha, założony w XVIII w., pierwotnie o regularnym układzie, powiększony i przekształcony na park angielski przez ogrodnika Augustyna Denizota w latach ok. 1860-1870 r. Pn-wsch. część parku zajmują dawne ogrody. Park na rzucie prostokąta z zachowanym częściowo starym ogrodzeniem. Główny wjazd od strony pn. poprzez ozdobną bramę w formie architektonicznych słupów zwieńczonych czterospadowymi daszkami i spływami wolutowymi nad bocznymi furtkami. Niegdyś park kończył się od strony południowej na kanale, w 2 poł. XIX w. włączony został teren za ciekim wodnym o charakterze puszczańskim. Przechodzący przez park kanał połączony jest z Racockim Rowem oraz systemem Kanału Obrzańkiego. Wykorzystując naturalny ciek, utworzono trzy różnej wielkości stawy - dwa większe we wschodniej części parku, trzeci mniejszy w zachodniej. Kiedyś staw znajdował się przy domku ogrodnika, obecnie zasypyany. Z dawnego regularnego parku zachowały się pozostałości trawiastych parterów. Przed pałacem utworzone klomby. Na wschód od pałacu rozległa łąka z widokiem na staw. Główny drzewostan stanowi dąb szypułkowy, grab pospolity, jesion wyniosły, lipa, klon, olsza czarna. Na zachód od dworu występuje starodrzew z pomnikowymi okazami buku pospolitego, wiązu szypułkowego, platanu klonolistnego, sosny wejmutki i lipy drobnolistnej.

W narożu pn.-zach. parku znajduje się niewielki budynek mieszkalny, być może dom odźwiernego, powstały na pocz. XX w., zwrócony szczytem, murowany z cegły, parterowy, z użytkowym poddaszem, nakryty dachem naczółkowym, pokrytym dachówką. Elewacje budynku tynkowane z zachowanym detalem. Pośrodku elewacji frontowej zachowany dwuosiowy pozorny ryzalit zakończony wystawką o owalnym szczycie. Narożna wszystkich elewacji ujęte w bonie, elewacje zakończone wydatnym gzymsem.

Na granicy dawnych ogrodów i pn.-wsch. naroża parku wznosi się dawny szpital dla ubogich, zwyczajowo nazywany "klasztorkiem", wzniesiony ok. poł. XIX w., murowany z cegły, parterowy, nakryty dachem dwuspadowym, o tynkowanych elewacjach i o zmienionych otworach. Przed II wojną światową znajdowały się tu mieszkania dla emerytowanych oficjalistów.

ZESPÓŁ FOLWARCZNY usytuowany jest po pn. stronie drogi i składa się z podwórze folwarcznego, zespołu gorzelni, budynku biura i zespołu domów pracowników folwarcznych. Podwórze na planie zbliżonym do trapezu, ograniczone od pd. drogą prowadzącą przez wieś od pn. drogą polną, od wschodu drogą lokalną prowadzącą dalej w kierunku Wronowa, a od zach. zadrzewionym terenem, za którym droga do Czempinia. Na wschód od podwórze znajduje się dawny budynek biura, za którym budynek inwentarski, a jeszcze dalej za nim gorzelnia. Natomiast na pn.-wsch. od podwórze, a na pn. od stawu znajduje się dawna rządówka - dom mieszkalny dyrektora majątku. Jest to niewielki budynek parterowy, nakryty dwuspadowym dachem o tynkowanych elewacjach pozbawionych detalu. Główny wjazd na podwórze prowadzi od strony zachodniej, obecnie od wschodniej. Na podwórzu zachowany częściowo bruk, a w narożu pd.-wsch. duży staw. Z dawnej przedwojennej zabudowy podwórze zachowanych niewiele budynków, w większości przebudowanych.

Najlepiej zachowana zabudowa pierzei zachodniej z dwoma stodołami, pomiędzy którymi brama wjazdowa. W pierzei pn. nowe obiekty, a w jej wsch. końcu budynek mieszkalny - niegdyś mieszkanie stelmacha i kowala. Po wsch. stronie stawu wznosi się przebudowana dawna stajnia koni wyjazdowych (I). Od pd. podwórze zamykają następujące obiekty - od strony wsch. stajnia koni wyjazdowych (II) dyrektora majątku (?), dalej wozownia, następnie stelmacharnia, do której dostawione współczesne budynki. Następnie jest dawny warsztat rymarski i mieszkanie rymarza, a od zachodu pierzeję zamyka wiata na maszyny rolnicze. Po środku dziedzińca, równoległe do pierzei pd., wznosi się dawna wolarnia i stajnia koni roboczych, a dalej w kierunku zach. wiata i spichlerz z wagą.

BIURO MAJĄTKU I MIESZKANIA. Przed wojną mieściła się tu także kasa oraz mieszkania siostr zakonnych zajmujących się osobami starszymi i żywieniem ubogich, a także punkt pierwszej pomocy oraz kuchnia i stołówka dla ubogich. Budynek z pocz. XX w., murowany z cegły, częściowo podpiwniczony, parterowy, z mieszkalnym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym z naczółkami, pokryty dachówką. Wzniesiony na planie prostokąta o dwutraktowym układzie pomieszczeń, z niewielkim ryzalitem pośrodku elewacji frontowej zachodniej. Elewacje tynkowane z zachowanym detałem w postaci narożnych boni, opasek okiennych z uszakami, gzymsu podokiennego i kordonowego. W połaci dachowej od frontu wtórna forma środkowej wystawki.

BUDYNEK INWENTARSKI, KURNIK, CHLEW I GOŁĘBNIK usytuowany na wschód od dawnego biura, wzniesiony na pocz. XX w., murowany z cegły, na podmurówce z kamienia polnego. Środkowa część dwukondygnacyjna, z użytkowym poddaszem, boczne części budynku parterowe, wszystkie nakryte dachami dwuspadowymi pokrytymi blachą. Elewacje tynkowane, podzielone lizenami i zakończone prostym szerokim pasem podokapowym, otwory zamknięte odcinkowo.

STAJNIA KONI WYJAZDOWYCH (II) I WOZOWNIA w pd. pierzei podwórza pochodzą przypuszczalnie z pocz. XX w. Są to budynki parterowe z użytkowymi poddaszami, nakryte dachami dwuspadowymi naczółkowymi pokrytymi eternitem, o elewacjach tynkowanych pozbawionych całkowicie detalu.

SPICHLERZ wzniesiony przypuszczalnie w 2 poł. XIX w., przebudowany po pożarze 1940 r., murowany z cegły, trzykondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym z naczółkami, pokryty dachówką. Wzniesiony na planie prostokąta. We wnętrzu stropy drewniane belkowe nagie, wsparte na dwóch rzędach drewnianych słupów, więźba dachowa kleszczowo-płatwiowa. Elewacje nie tynkowane, podzielone w partii parteru rzędem zamkniętych łukami koszowymi płytkich ślepych wnęk arkadowych, powyżej gzyms kordonowy poprzedzielany rzędem prostokątnych okien. W połaci dachowej długa ośmioosiowa wtórna wystawka.

STODOŁA PN. wzniesiona ok. poł. XIX w., przebudowana w górnej partii w 1934 r., na wysokim kamiennym cokole, murowana z cegły i częściowo z kamienia, częściowo podpiwniczona, nakryta dachem dwuspadowym pokrytym eternitem. Wzniesiona na planie prostokąta. W piwnicy strop drewniany belkowy wsparty na ceglanych odcinkowych arkadach na kwadratowych słupach, więźba dachowa krokwiowo-jętkowa. Elewacje nie tynkowane z widocznymi dużymi fragmentami murów starszego budynku z kamienia ozdobionego ceglanyymi rombami. Okna okienne i wrota wtórne. W szczycie pd. płycina z inicjałami "T.Ch. 1934".

GORZELNIA wzniesiona prawdopodobnie na pocz. XX w., przebudowana, powiększona o magazyn zbożowy w 1920 r. Budynek murowany z cegły, złożony z kilku brył o różnej wysokości. Część aparatowni podpiwniczona, jednokondygnacyjna, z poddaszem. Obok część biurowa i mieszkalna tej samej wysokości, dwukondygnacyjna, z poddaszem. Ponad nimi górują jeszcze dwie niewielkie bryły. W pomieszczeniach mieszkalnych nad przemysłowymi znajdowały się niegdyś pokoje dla praktykantów. Od strony zach. do budynku przylega parterowa kotłownia, a od pd. do kotłowni, od wschodu do gorzelnii przylega magazyn spirytusu. Do kotłowni dostawiony komin z żółtej klinkierowej cegły. We wnętrzu w pomieszczeniach przemysłowych sklepienie odcinkowe na podciągach stalowych wspartych na żeliwnych kolumnach, w części mieszkalnej i magazynowej stropy drewniane. Elewacje tynkowane z wyjątkiem ceglano-kominowa. W aparatowni otwory okienne zamknięte półkoliście, pozostałe prosto. Zachowany tylko delikatny detal od strony frontowej południowej, gdzie w narożach wąskie pasy oraz proste obramienia otworów okiennych i drzwiowych. Pozostałe elewacje dość mocno przebudowane pozbawione detalu.

KOLONIA DOMÓW PRACOWNIKÓW FOLWARCZNYCH usytuowana jest na wschód od podwórza i składa się z dwóch części. Pierwsza, położona po pn. stronie drogi do Rąbinia, z zachowanym tylko jednym budynkiem mieszkalnym (dom nr 5) przeznaczonym dla trzech rodzin. Druga część rozciąga się na pn.-wsch. od podwórza i gorzelnii i składa się z kilku rozrzuconych budynków (obecnie domy Nr 7,8,9,11,13,15,17,19). Dom nr 19 zajmował niegdyś stangret majątku. Wszystkie są budynkami murowanymi z cegły, parterowymi, z użytkowymi poddaszami, nakrytymi dachami dwuspadowymi, o elewacjach tynkowanych, o zmienionych otworach okiennych i drzwiowych.

Źródło:

Redakcja naukowa serii prof. dr hab. Jan Skorutowicz "Dawne budownictwa folwarczne"
Jolanta Goszczyńska, Majątki Wielkopolskie, Tom V, Powiat Kościański, Wydawnictwo Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno
Spożywczego w Szreniawie 1998r., wyd. cyt., s. 264-271.

